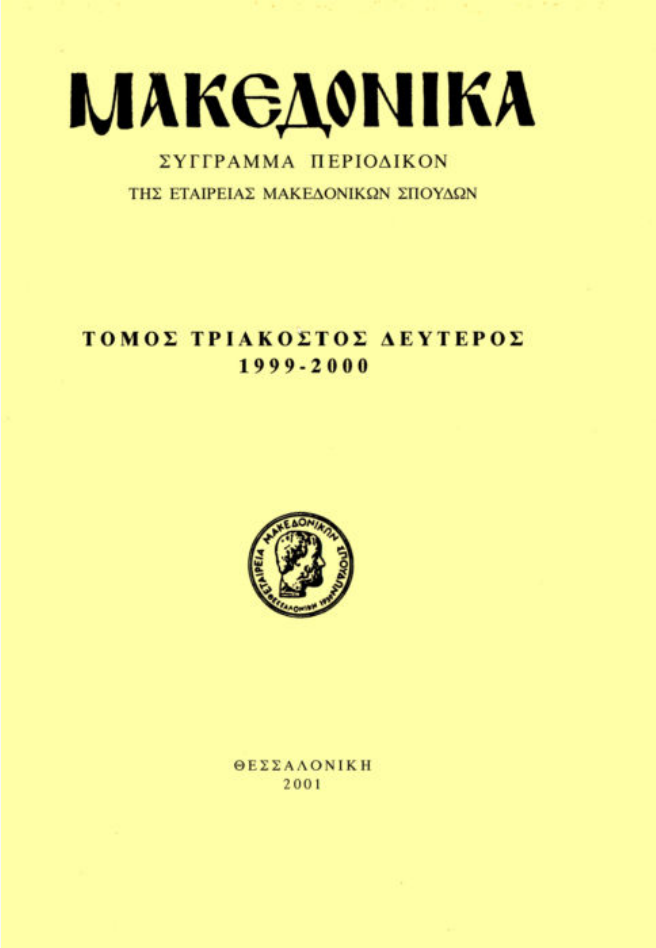
ePublishing

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Μακεδονικά

Τόμ. 32, Αρ. 1 (2000)

Παρατηρήσεις στο θαλάσσιο τείχος της Θεσσαλονίκης

Περικλής Γ. Φωτιάδης

doi: 10.12681/makedonika.167

Copyright © 2014, ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΑ

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Φωτιάδης Π. Γ. (2000). Παρατηρήσεις στο θαλάσσιο τείχος της Θεσσαλονίκης. *Μακεδονικά*, *32*(1), 113–123. https://doi.org/10.12681/makedonika.167

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 29/03/2024 12:14:24

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΘΑΛΑΣΣΙΟ ΤΕΙΧΟΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα της έρευνας της τοπογραφίας της Θεσσαλονίκης αποτελεί το θαλάσσιο τείχος της πόλης, καθώς και όλα εκείνα τα κτίσματα που σχετίζονταν με τον ένα ή άλλο τρόπο μαζί του.

Πρώτη συνολική προσπάθεια προσέγγισης του ζητήματος αυτού συνιστά η γνωστή μελέτη του Χ. Μπακιρτζή[1]. Έκτοτε υπήρξε μία σειρά μελετημάτων, που είτε επιβεβαίωσαν είτε αμφισβήτησαν τμήματα της αρχικής μελέτης αυτού του τμήματος των τειχών και της τοπογραφίας της περιοχής γενικότερα[2]. Στην εργασία αυτή τίθενται νέα ζητήματα για τη σχέση της ρωμαϊκής με τη βυζαντινή θαλάσσια οχύρωση, αλλά και το θέμα του λιμανιού ή των λιμανιών, τα οποία είχε η πόλη.

Η Θεσσαλονίκη ιδρύθηκε από τον Κάσσανδρο περί το 316 π.Χ.[3]. Κτίστηκε ενδεχομένως κατά το ιπποδάμειο σύστημα και το τείχος της περιέβαλλε την πόλη, φθάνοντας ώς τη θάλασσα[4], ενώ κατά μία νεότερη άποψη ακολουθούσε βόρεια και ανατολικά την πορεία του μεταγενέστερου ρωμαϊκού τείχους, δυτικά την οδό Δημητρίου Πολιορκητού, ενώ νότια την οδό Κασσάνδρου ή Φιλίππου, αφήνοντας έτσι σχετικά μακριά το λιμάνι της[5].

Η έλευση των Ρωμαίων το 168 π.Χ. όχι μόνο δεν αποδείχθηκε ανασταλτικός παράγοντας στην εξέλιξη της πόλης, αλλά αντίθετα βοήθησε στην περαιτέρω ανάπτυξή της. Τον 2ο μ.Χ. αιώνα η πόλη κοσμείται με τα μεγάλα

---

1. Χ. Μπακιρτζής, «Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης», *Βυζαντινά* 7 (1975) 297-341 (στο εξής: «Θαλάσσια οχύρωση»).

2. Νωρίτερα είχε παρουσιαστεί η μελέτη του M. Vickers, «The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki», *Balkan Studies* 11 (1970) 261-279 (στο εξής: «Sea Walls»). Ακολούθησαν άλλοι: Γ. Θεοχαρίδης, *Μακεδονικά* 15 (1975) 371-395 (βιβλιοκρισία Χ. Μπακιρτζή)· J. M. Spieser, «Note sur le rempart maritime de Thessalonique», *TM* 8 (1981) 477-485 (στο εξής: «Note»)· Γ. Γούναρης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1982· J. M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IVe au Vie siècle. Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne*, Paris 1984 (ειδικά το κεφ. ΙΙ που αφορά στα τείχη) (στο εξής: *Thessalonique et ses monuments*)· Γ. Τσάρας, «Τοπογραφικά της Θεσσαλονίκης ΙΙ», *Μακεδονικά* 22 (1982) 42-93· M. Vitti, *Η πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης από την ίδυσή της έως τον Γαλέριο*, Αθήνα 1996· Γ. Βελένης, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, Θεσσαλονίκη 1998 (στο εξής: *Τείχη*).

3. A. Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 3-7.

4. M. Vickers, «Hellenistic Thessaloniki», *JHS* 92 (1972) 156-170 (στο εξής: «Hellenistic Thessaloniki»)· Vitti, *ό.π.*, σσ. 67-86, 140-145.

5. Βελένης, *Τείχη*, σσ. 20-32· του ίδιου, «Πολεοδομικά Θεσσαλονίκης», *Το Αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη* 10Β (στο εξής: *ΑΕΜΘ*) (1996) 491-492, 495-496 (στο εξής: «Πολεοδομικά»).

δημόσια κτήρια της Αγοράς, ενώ λίγο αργότερα χάρη στα νέα της τείχη αποκρούει δύο αλλεπάλληλες πολιορκίες των Γότθων (254, 268)[6].

Το τέλος του 3ου αιώνα βρίσκει τη Θεσσαλονίκη να επιλέγεται από τον καίσαρα Γαλέριο ως πρωτεύουσα της επαρχίας του ανατολικού Ιλλυρικού, γεγονός που σηματοδοτεί νέες εξελίξεις στην ανάπτυξη της πόλης με την ανέγερση του μεγαλοπρεπούς ανακτορικού συγκροτήματος[7].

Από τα τέλη του 4ου αιώνα τα τείχη της Θεσσαλονίκης ενισχύονται διαδοχικά από χριστιανούς αυτοκράτορες, σε όλο το μήκος του περιβόλου τους, ο οποίος έφθανε συνολικά τα οκτώ χιλιόμετρα, αρχίζοντας από τα πεδινά τμήματα[8]. Είναι η οχύρωση που διακρίνουμε σήμερα σε μήκος τεσσάρων περίπου χιλιομέτρων, ενώ πολύ λιγότερα είναι τα ρωμαϊκά και ελληνιστικά λείψανά της. Τίποτε, όμως, δεν σώθηκε σε μεγάλο ύψος από τη θαλάσσια οχύρωση, η οποία κατεδαφίστηκε στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, όταν οι Τούρκοι έθεσαν σε εφαρμογή ευρύ πρόγραμμα εξωραϊσμού και εξευρωπαϊσμού της «μεσαιωνικής» πόλης[9].

Με βάση όσα δημοσιεύθηκαν από τον Μπακιρτζή για το θαλάσσιο τείχος, αλλά και όσα αρχαιολογικά ευρήματα έδωσαν οι σωστικές ανασκαφές μετά την αρχική δημοσίευση, είμαστε σε θέση να αποκαταστήσουμε με ασφάλεια την πορεία του βυζαντινού θαλάσσιου τείχους. Ξεκινούσε από τον ΝΑ γωνιαίο πύργο, τον μεταγενέστερο Λευκό Πύργο, συνέχιζε για λίγο στην οδό Π. Μελά (Νέα Διαγώνιος) και στο ύψος της οδού προξένου Λ. Κορομηλά καμπτόταν προς τα δυτικά, ώσπου κατέληγε κοντά στην πλατεία Ελευθερίας, στον ΝΔ γωνιαίο πύργο της θαλάσσιας οχύρωσης. Από εκείνο το σημείο και πέρα διαμορφωνόταν το οχυρωμένο λιμάνι της πόλης.

Το θαλάσσιο τείχος, μετά τα δημοσιευμένα τμήματά του από τον Μπακιρτζή, εντοπίστηκε και σε άλλα οκτώ σημεία[10]. Εξετάζοντας τα στοιχεία που προέκυψαν από νεότερες σωστικές ανασκαφές, επιβεβαιώνεται η αρχική άποψη ότι το εξωτερικό μέτωπο του τείχους βρεχόταν από τη θάλασσα[11]. Το πρόβλημα που προκύπτει είναι οι οικοδομικές φάσεις αυτού του τείχους και η σχέση του με το προγενέστερο ρωμαϊκό του 3ου αιώνα. Ο Μπακιρτζής, συζη-

6. Vacalopoulos, *ό.π.*, σσ. 13-16, 18-19.

7. *Ό.π.*, σσ. 19-20.

8. Βελένης, *Τείχη*, σσ. 107-135, 162-167.

9. Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σ. 291(1).

10. Π. Λαζαρίδης, *Αρχαιολογικό Δελτίο* (στο εξής: *ΑΔ*) 30 (1975) Β2, 264· Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου - Χ. Τσιούμη - Θ. Παζαράς, *ΑΔ* 31 (1976) Β2, 270· Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου - Χ. Τσιούμη, *ΑΔ* 33 (1978) Β2, 239· Ε. Μαρκή, *ΑΔ* 45 (1990) Β2, 341· Δ. Ναλμπάντης, *ΑΔ* 47 (1992) Β2, 437. Τα τελευταία χρόνια έρευνες αποκάλυψαν τμήματα του τείχους και σε δύο άλλα οικόπεδα, στη γωνία των οδών Δ. Γούναρη με Π. Μελά και στη γωνία Καλαποθάκη με Κομνηνών.

11. Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σ. 298.

τώντας την πορεία του παλαιότερου τείχους, υποστήριξε ότι ξεκινούσε από τον ΝΑ γωνιαίο πύργο, ακολουθούσε εσωτερικά την οδό Π. Μελά και κατόπιν καμπτόταν προς δυτικά στο ύψος της οδού Μητροπόλεως[12]. Με την πορεία του ρωμαϊκού αυτού τείχους συσχετίστηκαν τέσσερα σημεία[13]. Από αυτά το δυτικότερο χαρακτηρίστηκε ως τμήμα οχύρωσης από πληροφορία ιδιώτη, χωρίς άλλα στοιχεία[14]. Εξίσου αμφίβολο είναι και το τμήμα που χαρακτηρίστηκε ρωμαϊκό στο οικόπεδο Μητροπόλεως 80 (σχ. 1/1). Παρά το γεγονός ότι, όπως τουλάχιστον φαίνεται στο σχέδιο, ο τοίχος ακολουθεί παράλληλα το «παλαιοχριστιανικό» από την εσωτερική του πλευρά, το μικρό πλάτος του καθιστά απαγορευτική τη χρήση του ως τείχος[15]. Ως τμήμα της ρωμαϊκής οχύρωσης μπορεί να θεωρηθεί και αυτό που βρέθηκε σε οικόπεδο στη γωνία των οδών Μητροπόλεως και Χρυσοστόμου Σμύρνης[16] (σχ. 1/3). Εξίσου προβληματικό είναι και το τμήμα, το θεωρούμενο ως μεταγενέστερο του ρωμαϊκού, επί της οδού Μ. Αλεξάνδρου (Λεωφόρου Νίκης) 75, γιατί και αυτού η πορεία δεν συμφωνεί με το τμήμα του επίσης μεταγενέστερου τείχους, που αποκαλύφθηκε πρόσφατα σε οικόπεδο στη γωνία των οδών Π. Μελά και Δ. Γούναρη[17]. Από αυτό το εύρημα προκύπτει ότι το μεταγενέστερο τείχος δεν είχε μία τόσο ομαλή κατεύθυνση προς την οδό προξένου Λ. Κορομηλά, όσο δείχνει το σχέδιο στη μελέτη του Μπακιρτζή[18]. Στα δυτικά το ίδιο τείχος βρέθηκε σε δύο οικόπεδα στη νοητή ευθεία της οδού προξένου Λ. Κορομηλά, επί της οδού Καλαποθάκη 3 και Καλαποθάκη με Κομνηνών γωνία, πολύ πιο κοντά στην πλατεία Ελευθερίας, όπου και πρέπει να περατωνόταν[19].

---

12. Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σχ. 1.

13. *Ό.π.*, σσ. 296-297.

14. *Ό.π.*, σ. 297 (20).

15. *Ό.π.* Το πλάτος του τοίχου, που χαρακτηρίστηκε ως ρωμαϊκό τείχος, είναι 90 εκατοστά. Τρία περίπου μέτρα νοτιότερα ο Μπακιρτζής διέκρινε τα ίχνη άλλου μεγαλύτερου τοίχου, που χαρακτηρίζει ως παλαιοχριστιανικό τείχος. Ο Θεοχαρίδης προβάλλει ενστάσεις σχετικά με τα ευρήματα του συγκεκριμένου οικοπέδου, αλλά και γενικότερα για την πορεία του ρωμαϊκού τείχους και τη σχέση του με το χαρακτηρισμένο από τον Μπακιρτζή ως παλαιοχριστιανικό, Θεοχαρίδης, *ό.π.*, σσ. 391-392 και σποραδικά. Το θέμα θίγεται και από άλλους, Spieser, «Note», σ. 480 (16), 483-484· Βελένης, *Τείχη*, σσ. 55, 132-133. Πιστεύω ότι το τμήμα αυτό του μεγαλύτερου τείχους μπορεί να χαρακτηριστεί ρωμαϊκό και να συνδεθεί με αυτό του γειτονικού οικοπέδου της οδού Μητροπόλεως 92 (σχ. 1/2), όπου και δίνεται εξίσου ένα μεγάλο πλάτος τείχους (περί τα 3 μέτρα). Αναμφισβήτητα αποτελεί ερώτημα το πλάτος του ρωμαϊκού αυτού τείχους, που δεν συμβαδίζει με το πλάτος των χερσαίων ρωμαϊκών τειχών. Για τις διαστάσεις των ρωμαϊκών τειχών και τη σταδιακή ενίσχυσή τους βλ. Βελένης, *Τείχη*, σσ. 43-63.

16. Ι. Βοκοτοπούλου, *ΑΔ* 35 (1980) Β2, 365. Την ταύτιση έκανε πρώτος ο Vitti, *ό.π.*, σ. 159. Το πρόβλημα όμως που τίθεται είναι το μικρότερο πλάτος του τείχους (1,60 μ.) σε αντίθεση με αυτό των γειτονικών οικοπέδων επί της οδού Μητροπόλεως 80 και 92 (3 μ.).

17. Την ανασκαφή διεξήγαγε ο αρχαιολόγος της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ι. Κανονίδης.

18. Βλ. σημ. 12.

19. Για το πρώτο οικόπεδο βλ. Δ. Ναλμπάντης, *ΑΔ* 47 (1992) Β2, 437, πίν. 121γ. Το δεύτερο

Επανερχόμενος στο θέμα της πορείας της ρωμαϊκής οχύρωσης, θα επισήμανα δύο βασικά στοιχεία. Το πρώτο είναι η πορεία της ακτογραμμής μέχρι την εποχή ανέγερσης του ρωμαϊκού τείχους και το δεύτερο η παρουσία ή μη ανασκαφικών δεδομένων στο τμήμα της πόλης, κάτω από την οδό Τσιμισκή και ώς το σημείο, όπου με σχετική βεβαιότητα εντοπίστηκε τμήμα του τείχους αυτού, στο ανατολικό πέρας της οδού Μητροπόλεως.

Τελευταία, υποστηρίχθηκε ότι ώς τη χρονική περίοδο ανέγερσης του ρωμαϊκού τείχους η ακτογραμμή έφθανε περίπου μέχρι την οδό Τσιμισκή, όπως αυτή διαγραφόταν μέχρι την επαναχάραξή της πριν μερικές δεκαετίες[20]. Την άποψη αυτή φαίνεται ότι επιβεβαιώνουν από τη μια η παντελής έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων, προγενέστερων της ανέγερσης του τείχους στο δυτικό τμήμα (περίπου από την οδό Αριστοτέλους έως το λιμάνι του Κωνσταντίνου), και από την άλλη η αποκάλυψη κάποιων υστερορωμαϊκών και κυρίως ρωμαϊκών κτισμάτων στο ανατολικό τμήμα[21]. Η παρατήρηση αυτή, που σχετίζεται με την πορεία της ακτογραμμής με κατεύθυνση ΒΔ-ΝΑ στην ανατολική πλευρά ώς την οδό Τσιμισκή και σταδιακή ομαλοποίηση προς τα δυτικά, φαίνεται ότι επιβεβαιώνεται και από την όμοια κατεύθυνση που έχουν όλα αυτά τα προγενέστερα κτίσματα μαζί με άλλα που κτίστηκαν πάνω σ' αυτά, όταν ήδη είχε ανεγερθεί το τείχος[22].

Από την παλιά εξάλλου πορεία της οδού Τσιμισκή, που έφθανε μέχρι την πλατεία Εμπορίου, είναι δυνατό να κατανοηθεί πώς περίπου διαγραφόταν η ακτογραμμή την εποχή της ανέγερσης του τείχους. Ο Vickers, συζητώντας τη θέση των πυλών του λιμανιού και τη σχέση τους με άλλες και χρησιμοποιώντας ένα σχετικό χωρίο του Εβλιγιά Τσελεμπή για τη διαδρομή του από την πύλη Ρώμα ώς την πύλη του λιμανιού (Harbour gate), υποστήριξε ότι αυτή έγινε μέσω της παλιάς οδού Τσιμισκή, που διέσωσε έναν αρχαιότερο δρόμο[23].

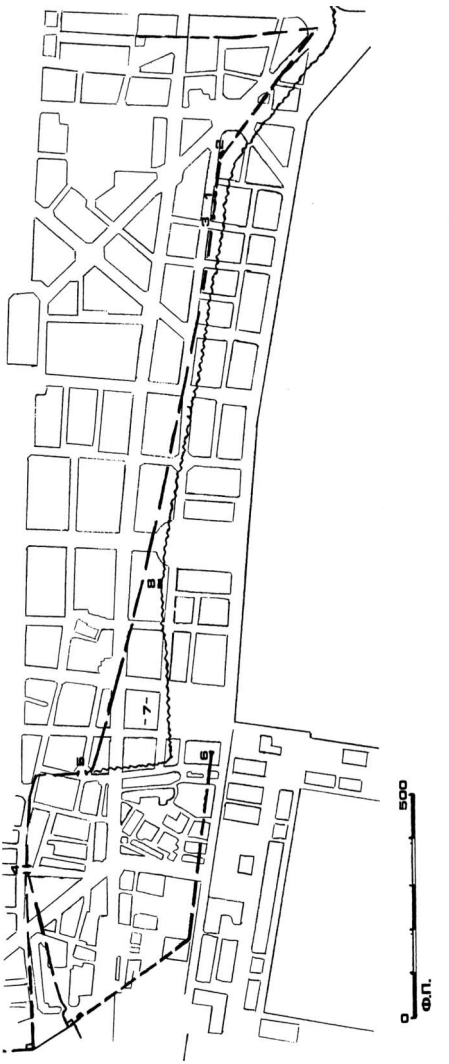
οικόπεδο ανέσκαψε πρόσφατα ο αρχαιολόγος της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ι. Κανονίδης.

20. Βελένης, «Πολεοδομικά», σ. 492· του ίδιου, *Τείχη*, σ. 20. Για τη σταδιακή έμπληση της θάλασσας με μία τέτοια κατεύθυνση βλ. Σ. Τσότσος, «Θέματα γεωτεχνικής μηχανικής σχετικά με την οικιστική-πολεοδομική ιστορία της Θεσσαλονίκης», *Αφιέρωμα στον Δ. Βαλαλά*, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 336-337, 344-345. Για την παλαιά κατεύθυνση της οδού Τσιμισκή βλ. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, χάρτης «η Θεσσαλονίκη στις αρχές του 20ού αιώνα»· Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 20, όπου δίνεται σχέδιο της πόλης πριν την πυρκαγιά του 1890.

21. Για την παρουσία τέτοιων κτισμάτων στην ανατολική πεδινή πλευρά της πόλης βλ. Βελένης, «Πολεοδομικά», σσ. 492-493.

22. Ε. Μαρκή, «Η Αγία Σοφία και τα προσκτίσματά της μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 1 (1997) 55-58 (στο εξής: «Η Αγία Σοφία»).

23. Vickers, «Sea Walls», σ. 265.

Σχ. 1. Η πορεία του ρωμαϊκού θαλάσσιου τείχους και το λιμάνι του Μ. Κωνσταντίνου.

Ο Εβλιγιά όμως δεν αναφέρει την πύλη Ρώμα[24], ενώ είναι σαφής όταν μιλά για τη διαδρομή του προς το λιμάνι «δια της εσωτερικής πλευράς του τείχους», και συγκεκριμένα έως την πύλη της σκάλας ή της αποβάθρας (İskele Kapısı)[25]. Άρα ο Εβλιγιά δεν ακολούθησε την πορεία της παλιάς οδού Τσιμισκή, αλλά αυτήν των παλαιών οδών προξένου Λ. Κορομηλά και Καλαποθάκη ώς την πύλη της αποβάθρας. Ορθά όμως ο Vickers απέδωσε τη σύνδεση των δύο πυλών, της Ρώμα και του Γιαλού, οι οποίες ανοίχθηκαν κατά τον 3ο αιώνα, όταν ανεγέρθηκε το ρωμαϊκό τείχος και διατήρησε έτσι τον δρόμο, μέσω του οποίου μπορούσε κάποιος να διαβεί εσωτερικά το ρωμαϊκό τείχος. Με βάση τα παραπάνω και με δεδομένη την πορεία της ακτογραμμής κατά τα ρωμαϊκά χρόνια, είναι πιθανό το ρωμαϊκό τείχος του 3ου αιώνα να μην ακολουθούσε την πορεία της οδού Μητροπόλεως αλλά αυτήν της παλιάς οδού Τσιμισκή[26] (σχ. 1).

Το αμέσως επόμενο ζήτημα που προκύπτει είναι η θέση του ρωμαϊκού λιμανιού, η σύνδεσή του με την οχύρωση και η προστασία του. Οι περισσότεροι σήμερα υποστηρίζουν ότι το ρωμαϊκό λιμάνι της πόλης βρισκόταν στα ΝΑ της, κοντά στον γωνιαίο ΝΑ πύργο[27]. Η θέση του δεν έχει αποδειχθεί ανασκαφικά και είναι πιθανό να βρισκόταν στη δυτική πλευρά της πόλης, όπου διαμορφωνόταν μεγαλύτερος όρμος. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το ρωμαϊκό τείχος στην περιοχή της πλατείας Εμπορίου πιθανόν να καμπτόταν ελαφρά προς βόρεια μέχρι την σημερινή οδό Φράγκων, όπου και διαμορφωνόταν το ρωμαϊκό λιμάνι. Την ύπαρξη ενός τέτοιου λιμανιού υπονοεί η πύλη που μάλλον προϋπήρχε στη θέση της πύλης του Λέοντος, στη συμβολή των οδών Λέοντος Σοφού και Φράγκων (σχ. 1/4). Η πύλη αυτή λοιπόν φαίνεται ότι προϋπήρχε του κωνσταντίνειου λιμένα και μέσω της μεγάλης πομπικής οδού, λείψανα της οποίας βρέθηκαν στην οδό Αντιγονιδών, βόρεια της Εγνα-

24. Ν. Μοσχόπουλος, «Η Ελλάς κατά τον Εβλιά Τσελεμπή», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 16 (1940) 330· Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σ. 324.

25. Μοσχόπουλος, *ό.π.* Ο Μπακιρτζής ταυτίζει τις δύο πύλες (του Γιαλού και της Αποβάθρας), βλ. Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σ. 324. Με αυτόν τον τρόπο όμως δεν νοείται αλλαγή του ονόματος της πύλης, όταν μάλιστα σε γκραβούρες διαπιστώνεται η ύπαρξη αυτής της πύλης, η οποία φαίνεται ότι είχε ήδη ανοιχθεί, όταν ο Εβλιγιά Τσελεμπή επισκέφθηκε την πόλη, το 1668. Τη μη ταύτιση των πυλών αυτών ενισχύει ο ισχυρισμός του Χατζηιωάννου που αναφέρει ότι σε μικρή πλατεία με κρήνη (τη σημερινή πλατεία Εμπορίου), όπου υπήρχε παλιά η πύλη του Γιαλού, κατέληγε η οδός των παλαιών ιχθυοπωλείων, πράγμα που επιβεβαιώνει και ο Δημητριάδης. Βλ. σχετικά Μ. Χατζηιωάννου, *Αστυγραφία Θεσσαλονίκης, ήτοι τοπογραφική περιγραφή της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη [2]1976, σσ. 36-37· Δημητριάδης, *ό.π.*, σσ. 172-175, 431.

26. Αναφορά για μία τέτοια πορεία του τείχους στα ρωμαϊκά χρόνια κάνει και ο Βελένης, «Πολεοδομικά», σ. 492. Ο ίδιος, όμως, στη μελέτη των τειχών της Θεσσαλονίκης, αν και τοποθετεί την ακτογραμμή βορειότερα (βλ. σημ. 20), στη σχεδιαστική αποκατάσταση δίνει την πορεία του ρωμαϊκού τείχους στο ύψος της οδού Μητροπόλεως, Βελένης, *Τείχη*, σ. 18 (σχ. 1).

27. Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σ. 321· Θεοχαρίδης, *ό.π.*, σ. 387.

τίας οδού (της Λεωφόρου των Βυζαντινών), οδηγούσε κατευθείαν στα ιερά της περιοχής της οδού Καραολή και Δημητρίου (πρώην Διοικητηρίου). Με αυτό τον τρόπο και αν πράγματι η ρωμαϊκή αυτή οδός έφθανε μέχρι την πύλη που προαναφέρθηκε, αποκαθίσταται ο ρωμαϊκός κάνναβος τουλάχιστον σ' αυτήν την περιοχή της πόλης, που ούτως ή άλλως βρίσκεται πολύ κοντά στην Εγντία οδό[28]. Το ερώτημα που τίθεται είναι αν τον 3ο αιώνα, όταν ανεγέρθηκαν τα ρωμαϊκά τείχη της πόλης, εκτός από την πύλη που αναφέρθηκε πιο πάνω, είχε ανοιχθεί στην ίδια πλευρά και η πύλη του Γιαλού. Μία πύλη στην ίδια ευάλωτη από αμυντικής άποψης πλευρά, λίγες δεκάδες μέτρα ανατολικά από την προηγούμενη είναι δύσκολο να εξηγηθεί. Αντίθετα, η τοποθέτησή της στο μικρό τμήμα τείχους από την πλατεία Εμπορίου ώς την οδό Φράγκων φαίνεται φυσιολογικότερη, όχι μόνο για λόγους άμεσης σύνδεσής της με την πύλη Ρώμα μέσω της οδού κατά μήκος του ρωμαϊκού θαλάσσιου τείχους αλλά και για λόγους αποτελεσματικότερης προστασίας[29] (σχ. 1/5). Στο γνωστό σχέδιο του Gravier d'Ortieres[30] δόθηκε η εξήγηση ότι η πύλη του Γιαλού βρίσκεται στο βόρειο τείχος του λιμένα[31]. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι ο σχεδιαστής όφειλε να αποδώσει οπωσδήποτε την πύλη στο σχέδιό του, και άλλος τρόπος από τον μετωπικό δεν υπήρχε στην απόδοση του ανατολικού τμήματος του λιμένα. Μπροστά από το ρωμαϊκό λιμάνι πρέπει να φανταστούμε την ύπαρξη αποβάθρας, όπου αγκυροβολούσαν τα πλοία.

Μεγάλο όμως θέμα θα προέκυψε με την κατασκευή του λιμανιού του Μ. Κωνσταντίνου περί τα 322, μερικές δεκαετίες μετά την ανέγερση των ρωμαϊκών τειχών της πόλης και μερικά χρόνια μετά την κατασκευή του επιβλητικού γαλεριανού συγκροτήματος. Το λιμάνι, αναφέρεται από τον Ζώσιμο[32], κατασκευάστηκε από τον Μ. Κωνσταντίνο, γιατί δεν υπήρχε άλλο, ικανό να δεχθεί τον στόλο του αυτοκράτορα. Η πληροφορία αυτή βέβαια δεν αποκλείει σε καμία περίπτωση την ύπαρξη παλαιότερου λιμανιού, για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω, στη θέση ίσως όπου ο Κωνσταντίνος κατασκεύασε το δικό του[33]. Μπροστά εξάλλου από το ανάκτορο του Γαλερίου θα πρέπει να υπήρχε μικρή προβλήτα ή αποβάθρα για την εξυπηρέτηση του αυτοκράτορα[34], όχι

28. Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σ. 323· Vitti, *ό.π.*, σσ. 74, 81-82.

29. Την άποψη ότι η πύλη του Γιαλού βρισκόταν στο ανατολικό τείχος του λιμένα διατύπωσαν ο Χατζηιωάννου και ο Vickers. Βλ. σχετικά Χατζηιωάννου, *ό.π.*, σσ. 36-37· Vickers, «Sea Walls», σ. 262.

30. Vickers, «Sea Walls», σσ. 279 (σχ. Ia-Ib), 280 (σχ. IIa).

31. O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σσ. 18, 111· Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σ. 324· Spieser, *Thessalonique et ses monuments*, σ. 58.

32. Ζώσιμος, *Hist.*, II, 22 (έκδ. F. Paschoud, Paris, 1971, σ. 93).

33. Tafrali, *ό.π.*, σ. 15(3)· Vickers, «Sea Walls», σ. 272· Vickers, «Hellenistic Thessaloniki», σ. 169· Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σσ. 319-320.

34. Γ. Κνιθάκης, «Το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης. Νέα προσπάθεια αναπαραστάσεως»,

όμως και ένα πλήρες διαμορφωμένο λιμάνι.

Τα όρια του λιμανιού του Κωνσταντίνου διέσωσαν στους αιώνες η περιοχή των Λαδάδικων και το πολύπλοκο πολεοδομικό σύστημα στην περιοχή, νότια της οδού Φράγκων. Το μεγάλο αυτό λιμάνι —το εμβαδόν του οποίου έφθανε τα 1.000 τ.μ.[35]— χαρακτηρίστηκε σκαπτό, θεωρήθηκε δηλαδή αποτέλεσμα εκτεταμένων εκσκαφικών εργασιών στην περιοχή. Ένα τόσο μεγάλο όμως έργο, και μάλιστα σε μία εποχή κατά την οποία ο Κωνσταντίνος το είχε άμεση ανάγκη εν όψει της σύγκρουσής του με τον Λικίνιο, θα ήταν δύσκολο να δεχθούμε ότι ήταν προϊόν τέτοιων εργασιών, όταν μάλιστα στην περιοχή αυτή, όπως προαναφέρθηκε, η θάλασσα εισχωρούσε βαθιά στη στεριά[36]. Η κατασκευή κατά συνέπεια του λιμανιού πρέπει να συνδέεται περισσότερο με εργασίες επιχωμάτωσης και λιγότερο αποχωμάτωσης. Για να του δοθεί το σχήμα που περιγράφει πολύ αργότερα ο Ι. Καμενιάτης[37], πιθανότατα κατασκευάστηκε ο μώλος (σχ. 1/6), το μετέπειτα τζερέμπουλο, ενώ, για να οριοθετηθεί και από τα ανατολικά, επιχωματώθηκε η αντίστοιχη αυτή περιοχή του λιμανιού[38] (σχ. 1/7).

Οι ενέργειες αυτές είχαν ως αποτέλεσμα να αλλάξει το τοπίο μπροστά από τα θαλάσσια τείχη της πόλης. Οι όποιες λιμενικές εγκαταστάσεις πριν την κατασκευή του κλειστού λιμένα καταστράφηκαν ή διασκευάστηκαν, ενώ πιθανόν η ακρογιαλιά μπροστά από τα τείχη να μεγάλωσε, κυρίως στον χώρο δίπλα στο λιμάνι.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το εύρημα της στοάς Τόττη, παρά το γεγονός

ΑΔ 30 (1975), Μελέτες, 107.

35. Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σ. 318.

36. Βελένης, «Πολεοδομικά», σ. 492.

37. *Ιωάννου Καμενιάτου στην άλωση της Θεσσαλονίκης (904 μ.Χ.)*, εισαγωγή - μετάφραση - σχόλια Γ. Τσάρας, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 4.

38. Η πλήρης εικόνα του λιμανιού είναι ασαφής. Ειδικότερα ο Μπακιρτζής, σχολιάζοντας τη ΝΔ γωνία της οχύρωσης της πόλης, υποθέτει ότι κάποιο σημείο του λιμανιού στο μέρος αυτό ήταν ανοχύρωτο κατά την τρίτη πολιορκία από τους Σλάβους και κατά συνέπεια προσπελάσιμο με την περίεργη κατασκευή που έκαναν οι Σλάβοι. Δεν τα κατάφεραν εξαιτίας της θείας επέμβασης του Αγίου Δημητρίου, που την κατέστρεψε. Πιστεύω ότι δεν πρέπει να υπήρχε κάτι ανοχύρωτο στο σημείο αυτό του λιμένα, αν εξαιρέσει βέβαια κανείς τον μώλο, που είχε πρόχειρα οχυρωθεί με ξύλινο φράκτη. Οι πληροφορίες εξάλλου των *Θαυμάτων* δεν αναφέρουν ανοικτά στον εχθρό σημεία στα τείχη. Αυτό που με έμφαση τονίζουν είναι μόνο το περίεργο της ξύλινης αυτής επιθετικής κατασκευής. Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σσ. 309-310 (σχ. 12)· *Αγίου Δημητρίου Θαύματα, Οι συλλογές Αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου*, εισαγωγή - σχόλια - επιμέλεια Χ. Μπακιρτζής, μετάφραση Α. Σιδέρη, Αθήνα 1997, Α΄ Βιβλίο, σ. 145. Οι μεταγενέστερες εξάλλου έρευνες δεν οδηγούν σε παρόμοια συμπεράσματα, Ε. Μαρκή, «Συμπληρωματικά αρχαιολογικά στοιχεία για το φρούριο Βαρδαρίου Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 22 (1982) 144-148· Βελένης, *Τείχη*, σ. 54. Ο ανοχύρωτος μώλος ενωνόταν με το τείχος μέσω του πύργου Δουργούτη και του πύργου του Αναγλύφου. Για το θέμα βλ. Χ. Μπακιρτζής, «Το τζερέμπουλον της Θεσσαλονίκης», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* 6/2 (1973) 332-336, όπου και παλιότερη βιβλιογραφία· του ίδιου, «Θαλάσσια οχύρωση», σ. 308 (σχ. 12, 13).

ότι αποτελεί προϊόν πληροφορίας[39]. Η ύπαρξη κρίκων πάνω στον τοίχο θα ήταν δύσκολο να παρανοηθεί. Εάν κατά συνέπεια στη θέση αυτή υπήρξε κάποια αποβάθρα, αυτή μπορεί να συνδεθεί με κτίσματα εκτός του λιμανιού του Μ. Κωνσταντίνου, όχι όμως απαραίτητα της ίδιας εποχής, και να αποδοθεί σε μία σκάλα. Όταν οι Αβαροσλάβοι επιτέθηκαν από τη θάλασσα στην πόλη, αναφέρεται ότι δύο ήταν τα αδύνατα σημεία του τείχους, που αρχικά επεσήμαναν οι πολιορκητές. Το πρώτο ήταν το λιμάνι του Κωνσταντίνου και ο «ατείχιστος» τόπος κοντά στον ναό της Παναγίας, ενώ το δεύτερο η πυλίδα δίπλα σε πύργο δυτικά της εκκλησιαστικής σκάλας[40]. Σε καμία βέβαια περίπτωση δεν θα ήταν δυνατό να φανταστούμε ότι υπήρξε τμήμα της πόλης ανοχύρωτο, τη στιγμή μάλιστα που τα χερσαία τείχη εμφανίζονται απόρθητα μετά και τις επεμβάσεις του Θεοδοσίου και των διαδόχων του. Πιστεύω πως ο ατείχιστος τόπος είναι αυτός που δημιουργήθηκε αμέσως ανατολικά του λιμανιού, εκεί όπου, για να μην αποβιβαστούν οι Αβαροσλάβοι, οι Θεσσαλονικείς κατασκεύασαν τάφρο. Η αποβάθρα της στοάς Τόττη θα μπορούσε να αποδοθεί στη γνωστή από τις πηγές εκκλησιαστική σκάλα, αν δεχόμασταν μία μικρότερη έμπληση της θάλασσας στο σημείο αυτό[41] (σχ. 1/8). Η χρήση εξάλλου της αποβάθρας του ανακτόρου από την εκκλησία του Οκταγώνου[42] δείχνει αμφίβολη σε μία εποχή που το ανάκτορο εξακολουθεί να λειτουργεί[43]. Με δεδομένο ότι άλλος είναι αυτή την εποχή ο επισκοπικός ναός της πόλης, είναι φυσικό να μην παραχωρούσε την εκμετάλλευση της σκάλας της τοπικής εκκλησίας σε έναν άλλο ναό[44]. Εξάλλου ακόμη και η λειτουργία του Οκταγώνου μετά τα μέσα του 5ου αιώνα παραμένει αμφίβολη[45].

Η οργάνωση της ζώνης εντός των θαλάσσιων τειχών αποτελεί ένα ερώτημα. Πλην του παράλληλου με τα τείχη δρόμου, που άρχιζε από το λιμάνι και οδηγούσε μέσω της πύλης Ρώμα στην περιοχή έξω από την πόλη, όπου υπήρχε κολπίσκος και ένα συγκρότημα δημόσιων αποθηκών[46] που ταυτίστη-

39. Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σσ. 319-320.

40. *Αγίου Δημητρίου Θαύματα*, Β΄ Βιβλίο, σσ. 183-184, 186· Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σχ. 15.

41. Τη σύνδεση της εκκλησιαστικής σκάλας με τον κωνσταντίνειο λιμένα υπονοεί και ο Vickers, «Sea Walls», σσ. 270-271. Το ίδιο θέμα συζητά και ο Spieser, *Thessalonique et ses monuments*, σσ. 33-34.

42. Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σσ. 320-321· Θεοχαρίδης, *ό.π.*, σ. 381.

43. Α. Μέντζος, «Το ανάκτορο και η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέες προτάσεις για την ιστορία του συγκροτήματος», *Βυζαντινά* 18 (1995-1996) 350-351.

44. Μαρκή, «Η Αγία Σοφία», σσ. 54-61. Σ' αυτήν την περιοχή, σύμφωνα με τη συγγραφέα, πρέπει να αναζητηθεί η θέση του επισκοπικού ναού της πόλης.

45. Κνιθάκης, *ό.π.*, σσ. 106-107, όπου και οι σχετικές αντικρουόμενες απόψεις.

46. Λ. Τόσκα - Β. Αλλαμανή - Χ. Μιχελάκη - Π. Φωτιάδης, «Συγκρότημα αποθηκών έξω από τα ανατολικά τείχη της Θεσσαλονίκης», *ΑΕΜΘ* 11 (1997) 419-428.

καν με το Κελλάριο[47], θα πρέπει να υπήρχαν και άλλα κτήρια, κυρίως δημόσιου χαρακτήρα, όπως αποθήκες, λιμενικές εγκαταστάσεις και εργαστήρια[48]. Τα κτήρια αυτά θα πρέπει να σχετίζονταν λειτουργικά με το λιμάνι του Μ. Κωνσταντίνου, αλλά και με το ανάκτορο.

Η ρωμαϊκή θαλάσσια οχύρωση ήταν αυτή που αντέκρουσε τις επιθέσεις των Σλάβων τον 6ο και 7ο αιώνα. Η έλλειψη σοβαρών αρχαιολογικών ευρημάτων καθιστά δύσκολη την ακριβή αποκατάσταση της πορείας του. Πιθανότατα με τη μετατόπιση του τείχους στον άξονα της οδού προξένου Λ. Κορομηλά, το υλικό με το οποίο κατασκευάστηκε το ρωμαϊκό τείχος να χρησιμοποιήθηκε και για την ανέγερση του νέου[49]. Με την κατασκευή του τελευταίου συμπεριελήφθηκε στην οχυρωμένη πόλη και ο «ατείχιστος» τόπος, ενώ οχυρώθηκε η ανατολική πλευρά και ο μώλος του λιμανιού του Κωνσταντίνου[50]. Με τις αλλαγές που έγιναν αχρηστεύτηκαν οι παλαιότερες εγκαταστάσεις της εκκλησιαστικής σκάλας —αν αυτή όντως βρισκόταν εκτός του κλειστού λιμένα—, όπως και της αποβάθρας μπροστά από το ανάκτορο. Η πόλη απέκτησε τη μεσαιωνική μορφή, την οποία αιώνες αργότερα απέδωσαν σε τοπιογραφήματα οι διάφοροι περιηγητές της, με μοναδική εξαίρεση το κλειστό λιμάνι που ήδη από τον 15ο αιώνα άρχισε να αλλάζει[51].

ΠΕΡΙΚΛΗΣ Γ. ΦΩΤΙΑΔΗΣ

---

47. *Αγίου Δημητρίου Θαύματα*, Β΄ Βιβλίο, σ. 182.

48. Την ύπαρξη τέτοιων βοηθητικών κτισμάτων αναφέρει και ο Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σ. 296 (ευρήματα οικοπέδων 4-5).

49. Θεοχαρίδης, *ό.π.*, σ. 374.

50. Η χρονολογία ανέγερσης του νέου τείχους αποτελεί μεγάλο ερώτημα, αφού κατ' άλλους συνδέεται με τη λήξη των αβαροσλαβικών επιδρομών και την καταστροφή των ρωμαϊκών οικοδομημάτων από τους σεισμούς του 620-630 (Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σσ. 325-333) και κατ' άλλους με την άλωση της πόλης από τους Σαρακηνούς το 904 (Tafrali, *ό.π.*, σ. 43· Vickers, «Sea Walls», σσ. 272-274). Το γεγονός ότι κατά την πολιορκία του 904 η θάλασσα έφθανε ώς το τείχος και συνάμα το λιμάνι του Κωνσταντίνου ήταν πια πλήρως οχυρωμένο (και ο μώλος) πιθανότατα οδηγεί σε μία χρονολόγηση πρωιμότερη του 904. Το χαμηλό ύψος του νέου τείχους, που σημειώνει ο Καμενιάτης (*Ιωάννου Καμενιάτου*, σ. 17), μπορεί να αποδοθεί σε μία όχι και τόσο καλή αρχική μελέτη της αμυντικής πρακτικής, αλλά και στην εγκατάλειψη ενός τείχους, που δεν ήταν δυνατό να έχει πλήρη τα χαρακτηριστικά του χερσαίου (τείχος-προτείχισμα-τάφρος).

51. Για το λιμάνι αυτή την περίοδο βλ. Μπακιρτζής, «Θαλάσσια οχύρωση», σ. 315. Μία πολύ ενδιαφέρουσα εικόνα αυτής της πλευράς της πόλης δίνει το βιβλίο-λεύκωμα των Γ. Αναστασιάδη - Ε. Χεκίμογλου, *Η μάχη της μνήμης. Παραλία - Λιμάνια - Λευκός Πύργος*, Θεσσαλονίκη 1997, όπου δίνονται παλιά σχέδια και φωτογραφίες του θαλάσσιου τείχους και της περιοχής του κλειστού κόλπου της Θεσσαλονίκης, πριν και μετά την κατεδάφιση των τειχών.

SUMMARY

Pericles G. Fotiadis, *Observations on the Sea Wall of Thessaloniki.*

The question of what course the Roman sea wall of Thessaloniki originally followed has yet to be fully investigated. The original theory that it followed the course of present-day Mitropoleos St. seems rather unlikely, although it could be claimed, on the basis of a different configuration of the land at the time the Roman walls were constructed, as well as the earlier finds from excavations in the area, that the Roman sea wall followed the course of present-day Tsimiski St., which ran as far as what is now Emboriou Square.

The location of the pre-Constantinian Roman harbour on the east side of the city is also doubtful. It seems more likely that this was situated on the west side of the city, where Constantine the Great constructed his own closed harbour, radically altering the appearance of the district and extending the land into the area in front of the sea walls. This section of land – which, according to the *Miracles of Saint Demetrios*, was unfortified and unwalled – was invaded by the Slavs during their great and crucial siege of the city, when they attempted to capture it along with the Ecclesiastical Wharf, which very probably lay nearby. Once the sieges and earthquakes of the seventh century had ceased, the Thessalonians incorporated this area into the city by building the Byzantine sea walls.